

2.

Теорії модернізації і демократичний транзит

Дмитро Шевчук

Перспективою розгляду змін у країнах Вишеградської четвірки й Україні в посткомуністичний період є теорії модернізації та спроби осмислення «демократичного транзиту». Звернення до цих теорій, що намагаються визначити суть модернізації, дозволить нам зрозуміти, наприклад, причину того, що модернізаційні процеси в країнах Центрально-Східної Європи розпочалися приблизно в 80–90 роках ХХ століття, однак ці країни демонструють різні результати модернізації – скажімо, щодо проведення політичних реформ, розбудови демократичних інституцій. Крім того, Україна демонструє сьогодні менш успішні результати модернізації, що також вимагає з'ясувати причину, звернувшись до досвіду теорій модернізації та здійсненого під час їх розроблення аналізу кейсів інших країн і регіонів.

Загалом, модернізація може бути визначена як перехід традиційних суспільств до сучасних моделей політичної, економічної, соціальної системи. Цей процес започаткували європейські суспільства приблизно від 18 століття. Найчастіше процес модернізації пов'язують зі здатністю суспільств виробляти механізми адаптації до нової (переважно швидкозмінної) реальності. Це зумовлено створенням соціально-політичних інституцій, здатних забезпечити розвиток соціальної системи. Хоча деякі дослідники наголошують, що таке визначення неповне. Про модернізацію потрібно говорити не лише як про заміну традиційного суспільства новочасним, але й як про сукупність процесів (економічних,

культурних, соціальних, політичних), спрямованих на покращення сучасних суспільств.

Крім того, модернізацію розуміють як перехід від стабільного суспільства до суспільства, яке безперервно змінюється. Традиційне (аграрне суспільство) трансформується у світське, урбанізоване, індустріальне. Політична модернізація, своєю чергою, має на меті забезпечити інституційне функціонування демократії, а також запровадити демократичні процедури в усі царини соціально-політичного життя.

Згаданий вище процес трансформації суспільств намагалися помислити представники класичного позитивізму – Г. Спенсер та О. Конт. Зокрема, О. Конт сформулював закон трьох стадій еволюції суспільства, співвіднесений із трьома стадіями розвитку знання. Таке співвіднесення соціального й інтелектуального розвитку не випадкове, адже, згідно з цим мислителем, розвиток людського суспільства на кожній стадії визначає розвиток людського розуму. Отож, він стверджує, що людство протягом своєї історії пройшло три стадії суспільного і відповідні до них три стадії інтелектуального розвитку. Суспільний розвиток – традиційне суспільство, доіндустріальне суспільство, індустріальне суспільство. Інтелектуальний розвиток – теологічна стадія, метафізична стадія, позитивна стадія. Теологічна стадія розвитку, згідно з Контом, це своєрідне «дитинство» людського розуму. Людина на цій стадії намагається пояснити сутність речей у світі, але їй не вистачає раціональних засобів це зробити. Тому вона звертається до ідеї надприродних сил. Друга стадія – метафізична (або Конт називає її ще абстрактною) – характеризується тим, що людина замість надприродних сил намагається пояснити сутність світу за допомогою абстрактних механізмів. Однак ця стадія, так само як і попередня, виявляє радше несистемність мислення. Вона має перехідний характер і повинна підготувати підґрунтя для наступної – позитивної стадії. Конт писав, що позитивна стадія є найвищою в розвитку людства, оскільки розвиток суспільства і людського розуму починає покладатися на науку. Варто нагадати, що сама назва напрямку філософії «позитивізм» якраз і пов'язана з ідеєю, що єдиним позитивним знанням є знання, отримане науковим

способом. Отож, позитивна стадія передбачає, що теологію і метафізику замінює наука. За допомогою саме її людство починає раціонально вирішувати свої проблеми.

Схема модернізації, започаткована позитивістами, набула свого подальшого розвитку та різноманітних інтерпретацій. Для прикладу, можемо згадати доповнення тристадійної еволюції людського суспільства ще однією стадією – постіндустріальне (інформаційне, або цифрове) суспільство.

Розглядаючи модернізаційні теорії загалом, можемо визначити певні універсальні принципи трансформації суспільств, на які звертають увагу теоретики.

По-перше, це ідея, що модернізація є не лише зміною чи оновленням «фасаду» суспільства, вона стосується більш глибоких соціокультурних і ментальних трансформацій. Іншими словами, більшість дослідників указує на те, що модернізація змінює психологію поведінки індивідів. Зокрема, у модернізованих суспільствах індивіди демонструють більшу схильність до самореалізації, покладання на власні сили, підприємливість і наполегливість щодо досягнення своїх цілей. Більше того, індивіди проєктують власне майбутнє, ставлячи перед собою цілі, що стосуються далекої в часі перспективи.

По-друге, модернізацію переважно пов'язують із індустріалізацією. Відбувається формування економічної системи, орієнтованої на застосування технологій, – отриманих у результаті наукових досліджень. Крім того, цей аспект модернізації передбачає формування ринкової економіки, економічну конкуренцію, ефективний розподіл праці.

По-третє, певною «універсалією» є зміни в соціальній структурі суспільств. Зокрема, модернізація передбачає руйнування суворих соціальних ієрархій. Відбувається витіснення особистої залежності індивіда й утвердження його автономії. Крім того, посилюється мобільність людей. Зміна структури передбачає також трансформацію публічної і приватної сфери. З одного боку, цей поділ зберігається, з іншого боку, він набуває дещо відмінного характеру. Про останнє свідчить, наприклад, поява в модерні часи в приватному помешканні такого приміщення, як салон, де люди

збиралися і дискутували щодо публічних справ. Специфіка модерного уявлення про приватне і публічне виявляється також у такому феномені, як «приватна справа» чи «приватне підприємство».

По-четверте, теорії модернізації зосереджені на змінах у політичній сфері. Зокрема йдеться про становлення та утвердження національних держав, залучення населення до політичних процесів, розвиток сучасної правової держави та формування громадянського суспільства.

І нарешті, по-п'яте, зміни торкаються системи освіти (впровадження масової освіти, формування сучасних освітніх систем, трансформація феномену університету, про що свідчить модель Гумбольдта); ідеологічної системи, коли формуються та утверджуються модерні ідеології (лібералізм, соціалізм, націоналізм та ін.); творення масової культури і прилучення широких мас до культурних досягнень; розвиток засобів масової комунікації, що впливають на публічний дискурс; секуляризація свідомості та відділення релігійних цінностей від світських.

Можемо доповнити вказані зміни також тими, які вбачає в модернізації українська дослідниця Галина Зеленько. У книзі «*Навздогінна модернізація*»: досвід Польщі та України»¹ вона пише, що під впливом модернізації відбуваються синхронні і взаємозалежні зміни в усіх сферах суспільного життя:

– у політиці має місце утворення централізованих держав і водночас розподіл влади на вертикальному та горизонтальному рівнях, формування інтересів різних груп і їхня участь у політичному житті;

– в економіці можемо спостерігати появу вторинного (індустрія, торгівля) і третинного (сфера послуг) секторів господарства, розвиток ринків товарів і послуг;

– у соціальній сфері в процесі модернізації відбувається розподіл функційних ролей, які виконують різні індивіди в суспільстві, розподіл між обов'язками в суспільному виробництві, політиці та сім'ї, відносини особистої залежності між людьми витісняють

---

¹ Зеленько Г., *«Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України*, Київ: Критика, 2003, с. 20-21.

відносини їхньої незалежності, ґрунтовані на еквівалентному обміні (речовій залежності);

– у культурній сфері відбувається трансформація традиційних цінностей, секуляризація освіти, утверджується багатоманітність течій у науці, релігійний плюралізм, розвиваються засоби комунікації (мас-медіа, телеграф, телефакс, Інтернет).

Загалом, зауважує Галина Зеленько, мета і найвищий вияв модернізації – сформувати високосвідому, суспільно відповідальну особистість і розвинене громадянське суспільство².

Можна говорити також про декілька класифікацій самої модернізації. Згідно з однією з них, розрізняють «первинну» і «вторинну» модернізацію. «Первинну» модернізацію пов'язують зі змінами, що мали місце переважно в західних суспільствах в епоху Просвітництва і промислової революції. Саме тоді в європейських країнах можемо спостерігати зміни соціальної структури, руйнування станових привілеїв. Також відбувається формування громадянських суспільств, проголошення рівних прав, демократизація суспільства. Термін «вторинна» модернізація застосовують переважно до країн, які розвиваються. Себто йдеться про те, що ці країни пізніше розпочали свій шлях модернізації під впливом західних модерних суспільств, часто копіюючи їхні зразки соціальних, політичних, економічних інституцій. Інколи можемо натрапити для позначення цих процесів на такий термін, як «на-вздогінна» модернізація.

Близьким до попереднього є виокремлення органічної та неорганічної модернізації. Як пише Галина Зеленько, органічна модернізація характерна для країн «першого ешелону капіталізму». Модернізаційний процес у цих країнах був наслідком їхнього попереднього розвитку, відбувався закономірно й охоплював усі сфери суспільного життя. Крім того, модернізацію в цьому випадку дослідниця розуміє як безперервний процес, який розпочався в епоху Відродження і продовжується до наших днів. Неорганічна модернізація зумовлена зовнішніми чинниками. Унаслідок цього існують певні неспівмірності та неузгодженос-

---

² Там само, с. 21.

ті в розвитку економічної, політичної, соціальної та культурної сфер. Неорганічна модернізація характерна для країн так званого «другого ешелону капіталізму», до яких належить Японія, Бразилія, Аргентина, Чилі, Туреччина, Греція, а також країни Центрально- та Південно-Східної Європи. Галина Зеленько зазначає: «...сутність розвитку країн з неорганічним типом модернізації полягає в тому, що у кожному випадку вплив із боку розвинених країн є вирішальним для її реалізації. Більше за те, розвинені країни розглядаються як приклад, орієнтир, до якого слід прагнути в процесі перетворень»³.

Розрізняють також стихійні й цілеспрямовані модернізації. Ті, що відбуваються стихійно, зумовлені поступовим нагромадженням передумов (політичних, соціальних, економічних, культурних). Певні обставини (наприклад, революції чи кризи) запускають процес модернізації. Своєю чергою, цілеспрямована модернізація – це результат волі і планів впливових соціальних груп.

Також виокремлюють лінійну та багатолінійну моделі модернізації. Згідно з лінійною моделлю, модернізація – це прогресивний процес. Вона зумовлює зміни в усіх сферах суспільства і породжує структурно-функційну диференціацію, а також її пов'язують із урбанізацією, творенням модерних політичних інституцій, соціальною мобілізацією. Теоретики цієї моделі дають таке визначення: модернізація – це своєрідний ментальний зсув, досягнення особливого стану розуму, для якого характерні віра в прогрес, схильність до економічного зростання, готовність адаптуватися до змін.

Відповідно до цього, виокремлюють такі висновки щодо розуміння модернізації, її завдань і наслідків:

- модернізація – це незавершений, відкритий процес;
- у світі спостерігається наростання тенденцій культурної конвергенції (зближення) та інтеграції;
- основне завдання модернізації – створити на рівні конкретного суспільства умови для сталого економічного росту і конку-

---

³ Зеленько Г., «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України, Київ: Критика, 2003, с. 17.

рентоспроможності в умовах міжнародної економічної інтеграції;

– під час еволюційного розвитку і переходу до постмодерну відбувається глобальний процес «зростання можливостей людського вибору». Цей вибір можливий, по-перше, завдяки індивідуальним ресурсам, які постачає кожному сучасний соціально-економічний розвиток; по-друге, завдяки пріоритету цінностей самовираження; по-третє, завдяки реальним правам, які гарантує сучасна демократія як законодавчу базу для індивідуального вибору⁴.

Багатолінійна модель модернізації (представлена, наприклад, у роботах таких соціологів, як П. Штомпка і А. Турен) передбачає можливість національних шляхів модернізації. Відтак, модернізаційний процес тут розуміють не як універсальний шлях, яким мусять пройти всі країни чи суспільства, а як безліч варіантів покращення та оновлення різних сфер суспільства. Особливо наголошують на ролі різних чинників, які можуть визначити специфіку перебігу модернізаційних процесів. Крім того, дослідники, які наполягають на багатолінійності модернізації, як правило, звертають увагу на:

– допустимість різної поведінки сегментів конкретного суспільства в умовах модернізації (окремі актори можуть відкидати рух по шляху модернізації, якщо вони мають доступ до ресурсів старого інституційного устрою);

– позитивну роль соціокультурної традиції ході під час модернізаційного переходу;

– некоректність інтерпретації модернізації як безперервного процесу.

Багатолінійні моделі мають у своєму підґрунті низку важливих культурологічних і соціологічних теорій, які змінили наші уявлення про розвиток суспільства:

– органіцистичні теорії культури (О. Шпенглер). Згідно з ними, кожна культура постає як живий організм, що має свою лінію життя чи навіть «біографію» та «долю»;

---

⁴ Дет.: Бализина Е., Современный взгляд на теории модернизации, *Вестник Пермского университета: Философия. Психология. Социология*, 2013, Выпуск 1(13), с. 156-161.

– ідея динаміки культурних суперсистем (П. Сорокін). Передбачається, що кожна культурна система проходить стадії розвитку, кожна з яких має свої цінності й закони розвитку;

– теорія локальних цивілізацій А. Тойнбі. Згідно з цією теорією, локальні цивілізації – це спільноти людей, об'єднані певними системами культурно-соціальних відносин;

– теорія цивілізацій С. Гантінгтона.

Загалом моделі модернізації, оперті на принцип багатолінійності, відходять від європоцентричної перспективи, а відтак визнають самоцінність незахідних суспільств та їхніх траєкторій розвитку, наголошують на соціокультурних обставинах розвитку того чи того суспільства. Крім того, ці моделі беруть до уваги той факт, що передумови та специфіку змін певного суспільства визначає його історичний досвід (наприклад, перебування в колоніальній залежності). Тож ці моделі довели неможливість простого перенесення західної логіки модернізації на всі інші регіони світу.

Висновки з багатолінійних теорій модернізації можуть бути такі:

– модернізація не має встановленого універсального вектора розвитку;

– модернізація – це незавершений, відкритий процес;

– опозиція унікальності розвитку *vs.* універсальності вирішується через ідею різноманіття процесів модернізації в історичному часі й географічному просторі;

– процеси модернізації відбуваються в кожному локальному (індивідуальному) суспільстві згідно із ситуативним сценарієм⁵.

Як правило, у літературі виокремлюють чотири етапи розвитку теорій модернізації: перший датований кінцем 50-х – початком 60-х років XX століття і пов'язаний із появою та швидким розвитком теорій модернізації (зокрема, Й. Шумпетера, Д. Ептера, Ч. Андрейна, Т. Кервера); другий період охоплює кінець 60-х – 70-ті роки XX століття, коли спостерігається своєрідна ревізія та критика перших модернізаційних теорій, а також можна говорити про своєрідну конкуренцію між теоріями модернізації та

---

⁵ Див.: Там само, с. 160.

альтернативними теоріями суспільного розвитку (наприклад, теорія світосистем І. Валерстайна, марксистська соціальна теорія); третій період охоплює 80-ті роки ХХ століття, коли відбувається своєрідне відродження теоретичного осмислення модернізаційних процесів; четвертий період – кінець 80-х – 90-ті роки ХХ століття, коли відбувається формування неомодернізаційного та постмодернізаційного підходів, а також особливу увагу дослідники зосереджують на процесі соціальної, економічної та політичної трансформації в країнах Центрально-Східної Європи.

Варто розглянути найбільш значущі теорії модернізації. Розпочнемо з Сеймура Мартіна Ліпсета – американського соціолога і політичного теоретика, якого вважають одним із засновників модернізаційної теорії. Найчастіше згадують його тезу з роботи «Деякі соціальні передумови демократії: економічний розвиток і політичний розвиток» (1959): що вищий рівень добробуту нації, то більші шанси забезпечити демократію вона має. Іншими словами йдеться про те, що зростання ВВП (на душу населення) країни веде її до демократизації. Науковець спирався не на абстрактні положення, а робив висновки на основі емпіричних досліджень. Крім того, Ліпсет твердив про чинник модернізації, створений сукупно з таких факторів, як індустріалізація, урбанізація, багатство та освіта. Ураховуючи останнє, варто стверджувати, що основна ідея Ліпсета дещо складніша, аніж просте формулювання вищезгаданої тези. Згідно з цим дослідником, економічний розвиток не потрібно розуміти у вузькому сенсі, а радше як більш глибокі соціальні зміни, які сукупно приводять суспільство до демократії.

Самюель Гантінгтон у книзі «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» (*Political Order in Changing Societies*), яка побачила світ 1968 року критикував Ліпсета за лінійне бачення процесу модернізації. Зокрема, він погоджувався з тим, що економічні чинники можуть впливати на соціальні зрушення, однак зазначав, що не можна однозначно стверджувати, що вони обов'язково призведуть до прогресивних результатів. На думку Гантінгтона, суспільства, які переживають трансформації, схильні до нестабільності й можуть навіть демонструвати сплески насилля. Гантінгтон пише, що модернізація, як правило, породжує

відчуження й аномію, а також відсутність норм. Спричинює це конфлікт між старини і новими цінностями. Нові цінності руйнують стару ціннісну систему, підривають попередньо усталені соціальні уявлення та авторитети. Ціннісна прірва, яка руйнує політичний порядок і породжує нестабільність, зумовлена своєрідною «прірвою» між старим і новим: стара система зруйнована, а нові соціальні навички, мотивації та ресурси, потрібні для стабільного порядку, ще не утверджені достатньою мірою.

Гантінгтон був переконаний, що позитивні результати модернізації можуть бути лише там, де будуть створені й утверджені «здорові» політичні інституції, здатні направляти соціальну енергію в мирне і творче русло. Такі інституції створити доволі важко і цей процес займає чимало часу. Інституції Гантінгтон визначає як стійкі, значущі і відтворювані форми поведінки. Процес інституціоналізації – це процес, за допомогою якого організації та процедури набувають цінність і стійкість. Як пише дослідник, рівень інституціоналізації політичної системи залежить від адаптивності, складності, автономії та узгодженості її організацій і процедур.

Водночас, Гантінгтон визначає три компоненти політичної модернізації – раціоналізація влади (має відбутися заміна великої кількості традиційних, релігійних, родових, етнічних авторитетів єдиним світським, національним політичним авторитетом; передбачається також утвердження зовнішнього суверенітету держави-нації щодо транснаціональних впливів та внутрішнього суверенітету національного уряду щодо місцевої і регіональної влади; крім того, мусить мати місце національна інтеграція та централізація, себто зосередження влади в руках визнаних національних законодавчих інституцій), диференціація структур (має відбутися диференціація нових політичних функцій і розвиток спеціалізованих структур для виконання цих функцій; зокрема, сфери спеціальної компетенції – юридичної, військової, адміністративної, наукової – повинні відділитися від політики, а для виконання цих завдань мають з'явитися автономні, спеціалізовані, хоча й підпорядковані, органи) та ріст політичної активності населення (залучення до політики різноманітних соціальних груп).

Окрему групу теоретиків модернізації становлять латиноамериканські дослідники. Передусім варто згадати Фернанду Енріке Кордосу (президента Бразилії з 1995 по 2003 р.) та Енцо Фалетто (чилійського соціолога). У їхніх працях натрапляємо передусім на критику Ліпсета, зокрема, за надмірний оптимізм. Дослідники були переконані, що незахідні суспільства по суті приречені лишатися недостатньо розвинутими і немодернізованими з огляду на їхні позиції в загальній світовій ієрархії.

Окремо заслуговує уваги аргентинський політолог Гільєрмо О'Доннелл. Він стверджував, що тип розвитку, по суті нав'язаний латиноамериканським країнам та іншим державам третього світу призводив до формування не демократії, а радше «авторитарно-бюрократичної» моделі. Спочатку О'Доннелл стверджував, що стратегію модернізації в межах авторитарно-бюрократичної моделі, утвердженої в Латинській Америці можуть здійснювати лише військові режими. Відтак, проблематика модернізації пов'язана в його роботах із дослідженням специфіки латиноамериканського авторитаризму. Зокрема, він намагається знайти кореляції між економічною та культурною залежністю країн Латинської Америки і появою в них військових режимів, а також аналізує процес інституціоналізації цих режимів. Згодом під тиском критики власної концепції переглянув деякі її положення. Зокрема, почав твердити, що в межах «авторитарно-бюрократичної моделі» стратегії модернізації може здійснювати також сильна громадянська влада, або ж влада, яка перебуває в процесі демілітаризації. Крім того, на думку дослідника, сильна виконавча влада, яка займає привілейовану позицію в політичній системі, може узгоджуватися зі збереженням основних правил демократії та проведенням демократичних реформ.

Аргентинський економіст Рауль Пребіш критикує гіпотезу модернізації як надмірно західноцентричну. У праці «Периферійний капіталізм: криза та трансформація» він розробляє теорію периферійного капіталізму. Суть її полягає в тому, що країни периферії так само капіталістичні, як і країни світового центру. Однак їхній капіталізм суттєво відрізняється від капіталізму центру, зокрема

в аспекті виробничої структури, споживання, демократизації, демографії та ін.

Критика перших теорій модернізації і своєрідне переосмислення цього процесу пов'язана з так званою «третьою хвилею демократизації». Для того, щоб краще зрозуміти, про що йдеться, варто ще раз згадати С. Гантінгтона і його теорію трьох хвиль демократизації.

У книзі «Третя хвиля. Демократизація наприкінці ХХ ст.» С. Гантінгтон вводить поняття «хвиля демократизації», яке визначає як групу переходів від недемократичних режимів до демократичних, що відбувалися в певний період, кількість яких значно переважає кількість переходів у зворотному напрямку в цей період. До цієї хвилі, пише Гантінгтон, належить також лібералізація або часткова демократизація в політичних системах, які не стають повністю демократичними. Отож, йдеться про певні цикли переходу суспільств до демократичних режимів. Як засвідчує назва книги, таких циклів дослідник визначає три, а саме три підйоми і два спади процесу демократизації. Помічає також певну закономірність, пишучи, що хвилі демократизації та відкати складаються у схему «два кроки вперед – один крок назад», себто йдеться про те, що кожен відкат анулював деякі, але не всі, переходи до демократії, які відбувалися під час попередньої хвилі демократизації.

Гантінгтон зосереджує увагу на сучасній демократії, яка є демократією національної держави, а її розвиток тісно пов'язаний із появою такого типу держави. Загалом же, у цій книзі проаналізовано перехід приблизно тридцяти країн від недемократичних до демократичних політичних систем. Докладно Гантінгтон зосереджується на третій хвилі демократизації, оскільки переконаний, що вона відрізняється від попередніх, більш ранніх хвиль. Відтак, намагається з'ясувати, чому і як виникла ця хвиля, які її наслідки.

У книзі подано такі періодизації хвиль демократизації:

Перша, довга хвиля демократизації: 1828–1926.

Перший відкат: 1922–1942.

Друга, коротка хвиля демократизації: 1943–1962.

Другий відкат: 1958–1975.

Третя хвиля демократизації: 1974 – до наших днів.

Коріння першої хвилі демократизації Гантінгтон вбачає в американській і французькій революціях. Але, як зауважує, справжнє виникнення демократичних інституцій – феномен XIX століття. У багатьох країнах демократичні інституції розвивалися впродовж усього XIX сторіччя, а тому складно визначити конкретну дату, після якої певна країна стала демократичною.

Перший відкат розпочався в березні 1922 року, коли Муссоліні в Римі легко отримав владу в слабкій і доволі корумпованій італійській демократії. Для цього періоду, як зауважує Гантінгтон, характерний розквіт фашистських, комуністичних і мілітаристських ідеологій.

Друга хвиля демократизації розпочинається із завершенням Другої світової війни. Окупація союзників сприяла впровадженню демократичних інституцій у Західній Німеччині, Італії, Австрії, Японії та Кореї. Тоді ж радянська окупація придушила зародження демократії в Чехословаччині й Угорщині. Крім того, у 1950-х роках до демократії прийшли Туреччина та Греція. Крах західної колоніальної системи породив нові держави. У багатьох із них не було спроб утвердити демократичний режим, інші ж створили дуже слабкі демократичні інституції.

На початку 1960-х років спостерігається відкат, оскільки друга хвиля демократизації вичерпала себе. У багатьох країнах відбувається утвердження авторитарних режимів, зокрема, це виразно видно на прикладі держав Латинської Америки. Глобальний поворот «геть від демократії», твердить Гантінгтон, набув у 1960 – на початку 1970-х років різючих масштабів. Зокрема, він підраховує, що 1962 року в результаті державних переворотів змінилася влада в тринадцяти країнах, а 1975 року – уже в тридцяти вісьмох.

Третя хвиля демократизації, як зазначає Гантінгтон, має конкретну дату – вона розпочала о двадцять п'ять хвилин після півночі в четвер, 25 квітня 1974 року, в столиці Португалії Лісабоні, коли одна з радіостанцій почала транслювати пісню «Грандола віла морена», що стало сигналом для військових частин про початок державного перевороту. Переворот відбувався швидко та

успішно. Згодом диктатор Марселу Каетану здався новій владі. Це був кінець диктатури в Португалії, яку народив 1926 року Антоніо Салазар.

Третя хвиля демократизації зумовила перехід до демократії близько тридцяти країн Європи, Азії та Латинської Америки. У деяких державах відбулася лібералізація авторитарних режимів. В інших сили, які виступали за демократію, отримали легальне існування.

Саме третя хвиля демократизації та вибір демократичного шляху розвитку країнами Центрально-Східної Європи в посткомуністичний період зумовили появу нових теорій модернізації.

Передусім варто згадати концепцію Адама Пшеворського, який пропонує розрізнати два різновиди процесу модернізації – установа демократії та її консолідацію. Зауважує, що засновники теорії модернізації помилково не брали цього до уваги. Розвиваючи це розрізнення, Пшеворський зауважує, що економічний розвиток сприяє консолідації демократії, але не гарантує її споконвічного утвердження. Основна теза цього дослідника така: модернізації не обов'язково призводять до демократії, але демократія з більшою ймовірністю утримується в країнах, що досягли модерну.

В одній із праць Пшеворський виокремлює 5 можливостей, пов'язаних із результатом перехідного періоду, зважаючи на структуру конфліктів, які виникають після розпаду авторитарного режиму.

1. Структура конфліктів така, що жоден демократичний інститут не може утвердитися і політичні сили починають боротися за нову диктатуру.

2. Структура конфліктів така, що жоден демократичний інститут не може утвердитися і все ж політичні сили погоджуються на демократію як на тимчасове рішення.

3. Структура конфліктів така, що якби були введені окремі демократичні інститути, вони могли б зберегтися, проте конкурентні політичні сили борються за встановлення диктатури.

4. Структура конфліктів така, що в разі введення деяких демократичних інститутів вони могли б вижити, проте конкурент-

ні політичні сили погоджуються на нежиттєздатну інституційну структуру.

5. Нарешті, структура конфліктів така, що деякі демократичні інститути могли б зберегтися, і коли їх вводять, вони справді виявляються міцними.

У контексті сучасних дискусій щодо модернізації варто передусім згадати американського соціолога Рональда Інглгарта і проект дослідження цінностей. Основні положення його теорії викладені в праці, написаній спільно з К. Вельзелем, «Модернізація, культурні зміни та демократія» (Modernization, Cultural Change, and Democracy).

Згідно з Р. Інглгартом, цінності – це глибинні погляди, що відображають те, чого люди хочуть від життя. Цінності мають на нас вплив, оскільки людина – істота цілеспрямована. Відтак, дослідник переконаний, якщо вивчити систему цінностей однієї конкретної країни, то можна передбачити дуже багато в її розвитку.

Інгларт визначає два аспекти ціннісних переходів: від традиційних до світсько-раціональних цінностей; від цінностей виживання до цінностей самовираження.

Якщо говорити про традиційні суспільства, то, згідно з Інглгартом, у них надзвичайно велику вагу мають родинні зв'язки та покладання на традиційні сімейні підвалини; можна спостерігати шанобливе ставлення до влади. Крім того, такі суспільства, як правило, засуджують розлучення, аборти, евтаназію та самогубство, а також мають високий рівень почуття національної гордості й націоналістичний світогляд.

У суспільствах, де переважають цінності виживання, спостерігається орієнтація на захист як визначальний чинник життєвої стратегії. Ці суспільства, як правило, закриті для змін. Натомість, суспільства з переважанням цінностей самовираження демонструють орієнтацію на суб'єктивний добробут, а також самовираження і якість життя їхніх членів.

Зокрема, у суспільствах із переважанням цінностей самовираження можемо спостерігати дотримання гендерної рівності, високий рівень толерантності до Іншого, піклування про екологію,

високий рівень довіри і політичної культури, активну політичну позицію громадян.

Зміни, які відбуваються в суспільствах, Інглегарт намагається вимірювати в межах свого проекту *The World Value Survey* (<http://www.worldvaluessurvey.org>). Цей проект прагне визначити підтримку демократії у світі, рівень толерантності до іноземців та етнічних меншин, вплив релігії на розвиток суспільства, ставлення до сім'ї, роботи, навколишнього середовища, рівень добробуту. На основі отриманих даних, вибудовують культурні мапи, на яких країни розміщують відповідно до двох координат: «традиційні *versus* секулярні цінності» та «виживання *versus* самовираження».

Не менш значущим «голосом» у сучасних дискусіях щодо розвитку світу є праця Дарона Аджемоглу та Джеймса Робінсона «Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності». Дослідники передусім звертають увагу на історію і походження інституцій. Стверджують, що прогнозувати неминучу демократизацію в разі підвищення рівня доходу просто неможливо, оскільки не визначено, що – причина, а що – наслідок. Крім того, на їхнє переконання, більш високий рівень доходу і демократії можуть бути обумовлені якимись іншими чинниками, наприклад, історичними особливостями розвитку кожної країни.

У своїй книзі Аджемоглу і Робінсон намагаються зрозуміти, чому у світі існує нерівність, а окремі країни ніяк не можуть стати на шлях сталого розвитку. Досягнути розуміння причин світової нерівності, стверджують автори, має допомогти заглиблення в минуле та дослідження історичної динаміки суспільств. Зокрема, вони зауважують, що в окремих країнах (як, наприклад, Великобританії) відбулися революції, які трансформували їх політичну й економічну системи. Відтак, людям у таких країнах вдалося вибороти для себе більше політичних прав і розширити власні економічні можливості. Як наслідок, ці країни виробили для себе нову траєкторію розвитку політики й економіки, а кульмінацією стала промислова революція XVIII ст. Інші ж країни (як, наприклад, Мексика чи Єгипет) не змогли створити для себе інституцій і привести до влади еліту, яка б дбала про добробут і розвиток. Через це й потрібно з'ясувати суть і причини успішного розвитку

країн із високим рівнем добробуту та пояснити невдачі бідних суспільств.

Дослідники переконані, що хоча економічні інституції мають, як правило, критичне значення для руху нації до багатства чи бідності, однак політичні інституції значною мірою визначають, яким буде економічний розвиток. Загалом же, ця концепція постулює взаємопов'язаність інституцій обох типів, а свою теорію Аджемоглу і Робінсон спрямовують на пояснення того, які сили формують політичні й економічні інституції в різні періоди історії, а також як різні частини світу прийшли до формування різних систем цих інституцій.

У книзі запропоновано своєрідну теорію нерівності, у якій визначено політичні й економічні інституції двох видів – екстрактивні й інклюзивні. Інклюзивні заохочують людей до участі в економічній діяльності, орієнтованій на розкриття талантів і вмінь. Екстрактивні, навпаки, створені для того, щоб відбирати доходи і блага в однієї суспільної групи на користь іншої. Хоча Аджемоглу і Робінсон зауважують, що не можна однозначно припускати, що інклюзивні інституції забезпечують розвиток, тоді як екстрактивні – його гальмують. На прикладах із різних періодів історії та різних регіонів світу демонструють, як екстрактивні інституції можуть генерувати певний розвиток (хоча історичний досвід доводить, що вони ніколи не генерують сталого економічного розвитку), а інклюзивні інститути можуть призводити до занепаду (виразним прикладом чого стала середньовічна Венеція). Однак, усе ж Аджемоглу і Робінсон більш схильні вважати, що економічний розвиток і добробут пов'язані з інклюзивними інституціям, а ексклюзивні інституції зазвичай ведуть до стагнації й бідності.

Як уже зазначено вище, Аджемоглу і Робінсон докладно розглядають, як їхня інституційна теорія діє й пояснює широкий діапазон явищ – від неолітичної революції до промислової, а також сучасного утвердження інклюзивних інституцій. Звернення до історичного розвитку дало можливість продемонструвати, як інклюзивні інституції виникли через поєднання критичного збігу обставин, зумовленого атлантичною торгівлею, як ці інституції

зміцнили і заклали основи промислової революції, як режими, оперті на екстрактивні інституції, гальмували поширення новітніх технологій. Говорячи про сучасну ситуацію в світі і становище націй, що нині занепадають, Аджемоглу і Робінсон звертають увагу на те, як бідні нації все ще можуть ухопитися за критичний збіг обставин, використати його для того, аби подолати наявні межі й реформувати свої інституції, стаючи на шлях розвитку.

Серед теоретиків модернізації вирізняється сучасний ізраїльський соціолог Шмуель Айзенштадт, який, зокрема, звертає увагу на роль традиції в процесі модернізації. Зауважує: що більше певний компонент традиції руйнують, то більша дезорганізація та хаос у суспільстві. У результаті надзвичайно важко встановити порядок. Крім того, наголошує на тому, що можна навести безліч прикладів успішної модернізації, яку традиційні еліти здійснювали на основі традиційного культурного підґрунтя. Водночас, помічає закономірність, що у випадку, коли поштовх до модернізації походить від антитрадиційних еліт, то доволі швидко вони намагаються все ж відродити більш традиційні основи суспільства.

А тому, основна теза Айзенштадта полягає в тому, що успішна модернізація може бути проведена на основі певних традиційних регулятивів, які визначали б її напрямок. Стіжке функціонування модерного суспільства, на думку дослідника, значною мірою залежить від наявності відповідних традиційних передумов і їхнього залучення до модерного порядку.

Зважаючи на це, модернізацію Айзенштадт вважає своєрідною адаптацією великих традицій до змін, своєрідною переорієнтацією в межах традиції. Дослідник також стверджує про те, що модерн і шляхи до модерну різноманітні. Кожна цивілізація має власну центральну зону і структуру, а відтак виробляє свої уявлення про модерн.

Звертаючись до країн Центрально-Східної Європи та України, зауважимо, що процес модернізації та демократичний транзит пов'язаний із посткомунізмом. Саме цим терміном окреслюють період трансформацій у цих країнах після краху Радянського Союзу. Існує чимало спроб помислити специфіку посткомунізму.

Для прикладу, Збігнев Бжезинський виокремлює три фази посткомуністичної трансформації⁶:

Перша фаза має політичною метою перетворення, а економічною – стабілізацію. Як зауважує Бжезинський, вона надзвичайно важлива, оскільки визначає, чи відбудеться перехід до наступних фаз перетворень. Ця фаза передбачає такі ознаки: політичні (основи демократії; вільна преса; кінець однопартійної держави й поліцейської системи; перші демократичні об'єднання і рухи за зміни); правові (усунення невиправданого державного контролю.); економічні (лібералізація цін і припинення дотацій; кінець усуспільненого виробництва; безсистемна приватизація). Допомога Заходу може бути у вигляді стабілізації грошової одиниці й термінових кредитів.

Друга фаза має політичною метою перехід від перетворень до стабілізації, натомість економічна передбачає перехід від стабілізації до перетворень. Ця фаза має такі ознаки: політичні (нова конституція та виборчий закон; вибори; децентралізоване регіональне самоврядування; стала демократична коаліція – нова політична еліта); правові (законодавча / нормативна база відносин власності й підприємництва); економічні (банківська система; мала і середня приватизація; демонополізація; поява нового класу власників і підприємців). Захід може допомагати інфраструктурними кредитами, технічною/управлінською підтримкою, торговельними преференціями та доступом до ринків, іноземних інвестицій.

Третя фаза має політичною метою закріплення перетворень, а економічною – стабільне піднесення. Її ознаки такі: політичні (утворення стабільних демократичних партій; установа демократичної політичної культури); правові (виникнення незалежних судових органів і встановлення правової культури); економічні (велика приватизація; сформоване капіталістичне лобі; виникнення культури підприємництва). Допомога може бути у

---

⁶ Див.: *Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств*, Ред. Є. Бистрицький, О. Білий та ін., Київ: Політична думка, 1995. <http://litopys.org.ua/polpost/pp.htm>

вигляді значних іноземних інвестицій, вступу до основних західних наднаціональних об'єднань (ЄС, НАТО).

Безперечно, представлена концепція Бжезинського не єдина, що має на меті теоретично осмислити специфіку посткомунізму. Вона тут представлена як приклад можливого виокремлення схеми трансформаційних змін, яка може бути співвіднесена з кейсами проаналізованих у нашій праці країн.

Загалом, осмислення суті модернізаційних процесів, основних етапів перетворень у посткомуністичних країнах, дає змогу краще зрозуміти особливості демократичного транзиту в країнах Вишеградської четвірки й Україні. Очевидно, що теоретичні напрацювання можуть не враховувати всіх аспектів модернізаційного розвитку того чи того регіону, однак вони дають певні методологічні «ключі» у вигляді понять і підходів для аналізу конкретних кейсів.

Рекомендована література:

1. Huntington S., *Political Order in Changing Societies*, Yale: Yale University Press, 2006.

2. Huntington S., *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman: University of Oklahoma Press, 1993.

3. Аджемоглу Д., Робінсон Д. *Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності*. Київ: Наш формат, 2016.

4. Балежина Е., Современный взгляд на теории модернизации, *Вестник Пермского университета: Философия. Психология. Социология*, 2013, Выпуск 1(13), с. 156-161.

5. Зеленько Г., «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України, Київ: Критика, 2003

6. *Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств*, Ред. Є. Бистрицький, О. Білий та ін., Київ: Політична думка, 1995. <http://litopys.org.ua/polpost/pp.htm>